

Ольга Деркачова,

кандидат філологічних наук, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Olga Derkachova,

Candidate of Philological Sciences, Associate professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University
(Ivano-Frankivsk)

Соломія Ушневич,

кандидат філологічних наук,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Solomia Ushnevych,

Candidate of Philological Sciences,
Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 82-343(237.2)+(292.451/.454)
ББК 82.0

ОБРАЗ ТРІКСТЕРА В АППАЛАЦЬКИХ ТА ГУЦУЛЬСЬКИХ КАЗКАХ

THE TRICKSTER IN APPALACHIAN AND HUTSULIAN TALES

У статті розглянуто казки Карпат та Аппалач. Визначено, що спільною рисою цих творів є наявність героя-трікстера у ряді казок, що отримує втілення в образах Джека (Аппалачі) та Івана (Карпати). Це герой, що часто ховається за маскою блазня або дурника, його поведінка не збігається із системою загальноприйнятих норм поведінки, він порушує закони і правила, але досягає позитивних результатів. Визначено спільні та відмінні риси трікстера в казках індіанців та гуцулів.

Ключові слова: казка, міф, трікстер, блазень.

The fairy-tales of Guzuls and Appalachians are analyzed in the article. The general feature of these stories is a presence of hero-trickster. It is Jack (Appalachians) and Ivan (Carpathians). It is a hero who is often hidden after the mask of jester, fool. He does not live according to the rools. He breaks the laws and rules, but arrives at positive results. The general and diferent features of trikster are determined in the fairy-tales of indians and guzuls.

Keywords: fairy-tale, myth, trickster, blazen.

В статье рассмотрены сказки Карпат и Аппалач. Определенно, что общей чертой этих произведений является наличие героя-трикстера в ряде сказок, воплощенного в образах Джека (Аппалачи) и Ивана (Карпаты). Это герой, прячущийся за маской шута или дурачка, его поведение не совпадает с системой общепринятых норм поведения, он нарушает законы и правила, но достигает позитивных результатов. Определены общие и отличные черты трикстера в сказках индианцев и гуцулов.

Ключевые слова: сказка, миф, трикстер, шут.

Гори – це такий фактор, що постійно впливає на спосіб життя, культурний та особистісний розвиток людини. Ці особливості найяскравіше виявляються у звичаях та традиціях гірської людини. Фольклор є дзеркалом, у якому відображені, фіксовані уявлення людини про світ та своє місце у ньому. Життєвий світ – це основа об'єктивного пізнання, сукупність очевидностей та впевненостей, вірувань, поглядів, значущих та необхідних. Предметні значення світу виникають залежно від індивідуально-психічних, а також соціумних характеристик [6, с. 18]. Тобто на формування життєвого світу впливають не лише індивідуальні особливості, а й середовище, у якому перебуває людина. У даному випадку – це гірське середовище.

Горяни відчують нерозривний зв'язок з природою та метафізикою гір, саме тому в горах так багато сакральних об'єктів та особливих місць [2]. Мегаліти і святилища, місця сили, чудотворні джерела, жива метафізика гір, казки, що сприймаються як реальні історії про створення та буття світу, – усе це приваблює до гірського регіону не лише туристів, а й дослідників та науковців.

Одним із незмінних атрибутів існування людини є казка. Вона необхідний засіб в осягненні дитиною світу, як зовнішнього, так і внутрішнього, оскільки дає можливість зробити процес емоційно-морального розвитку дитини контрольованим і цілеспрямованим. Слід зазначити, що, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених проблемі казки, питання, пов'язані з механізмами її впливу на особистість, і ряд теоретичних положень, у даний час розроблені недостатньо. Усе це говорить про актуальність вивчення казок, зокрема казок гірських регіонів.

Одним із таких нерозв'язаних питань є проблема образу-трікстера у казках, що часто помилково та необґрунтовано ототожнюється з образом дурника.

Грунтовне дослідження чарівної казки, її структури та персонажів здійснив В. Пропп [3]. Образ трікстера у міфології та культурі присвячені праці П. Радіна [4] та Д. Гаврілова [1]. С. Руссова досліджувала тип автора-трікстера у ліричних творах [5]. Але досі залишається відкритим питання про героя-трікстера у казках різних народів (часто він трактується лише як наївний простака, дурник, якому щастить тільки через його простоту та наївність), що й зумовило актуальність нашого дослідження.

Мета статті – простежити особливості втілення образу трікстера у гуцульських казках та казках індіанців Аппалач, оскільки в казках цих регіонів простежуються певні типологічні риси.

Трікстер – божество, дух, людина, антропоморфна істота. Його поведінка випадає із системи загальноприйнятих норм і правил поведінки. Трікстер асоціюється з хитрістю, обманом, з нього часто сміються. Він може міняти стать, ставати гомосексуальним, він здатний до перевтілень, як зовнішніх, так і внутрішніх. Він може бути комічним дублером іншого героя, часто стає причиною різноманітних конфліктів [1, с. 266].

Можемо виділити такі функції трікстера: руйнівник спокою; провокатор та ініціатор; посередник (між світами та соціальними групами); здобувач знань та благ; втілення дикої первісної природи; перевертень, трюкач, гравець; мудрець та юнак [1].

Міф про трікстера з'являється у міфології різних народів, як простих, так і складних організованих спільнот, а згодом знаходить свої трансформації у легендах та казках.

У міфі, зокрема у міфах індіанців Північної Америки, – це творець та руйнівник, той, хто дає, і той, хто забирає, це брехун і жертва брехні, він відштовхується у своїх діях від власних пристрастей та бажань, але завдяки його діям усі цінності отримують своє справжнє значення [4, с. 8].

Трікстер є найдавнішою фігурою міфології американських індіанців та гуцулів. Він може виступати як у чарівних, так і в соціально-побутових чи казках про тварин. Розглянемо ті казки, де трікстер трансформується в образ людини. Це образи Джека (Аппалачі) та Івана (Карпати). Серед казок Аппалачів є такі: «Jack and His Lump of Silver» («Джек та срібний злиток»), «Jack and the Giants» («Джек та велетень»), «Jack and the King's Girl» («Джек та дочка короля»), «Jack Goes to Seek his Fortune» («Джек шукає своє щастя»), «Jack and the Robbers» («Джек та розбійники»), «How Jack Got a New Shirt» («Як Джек отримав нову сорочку»), «Jack Plays The Banjo For Tom» («Джек грає на банджо для Тома»), «How Jack Got Tom To Do Will's Hard Work» («Як Джек змусив Тома виконати важку роботу Вілла»), «Jack and Mossyfoot», «The Tale Without an End» («Казка без кінця»), «Fool Jack and the Talking Crow» («Дурний Джек і балакуча Ворона»), «The Thieving Boy» («Украдений хлопець»).

Існує термін «Jack tales» на позначення історій про Джека. Джек у таких казках зазвичай слабкий, нерішучий персонаж, дурний, але добрий. Найбільше таких казок Аппалачів зібрав американський фольклорист Річард Чейз (Richard Chase) та видрукував їх у книзі «The Jack Tales». Як зазначав фольклорист Герберт Гальперт (Herbert Halpert), Джек Аппалачів був усною традицією, що протиставлялася писемній, і своїм корінням сягає англійської фольклорної традиції, що зазнала значної трансформації (поява шерифа у цих казках, братів Вілла та Тома). Деякі казки про Джека мають витоки в німецькому фольклорі.

У гуцулів є такі казки про Івана: «Іван Івануш», «Іван і чарівна сопілка», «Іван Долубан», «Іван Найда», «Іван Сухобразенько», «Іван Царевич і цар-дівича», «Іван та його брати». Окремі фольклорні твори «Як лисичка Іванкови в пригоді стала», «Іванко та Поганий цар» об'єднані спільними героями, що може означати наявність циклу казок. Як бачимо, часто у заголовках казок про Джека та Івана фігурують їхні імена, що вже свідчить про те, що Джек та Іван будуть головними героями цих творів. Особливістю трікстера є те, що з його появою в історіях, усе починає обертатися довкола нього. Те саме відбувається з Джеком та Іваном.

Більшість образів, що використовуються в казках, можна описати термінами комплексу «двійництва», тобто такого стану свідомості, коли герой витворює двійника, який символічно проживає вигадане життя, задуману роль. З іншого боку, подібне вигадання певної гри пояснюється намаганням ввести в оману задля досягнення мети. В обох випадках дурник (Іван і Джек) – це лише маска, за якою ховається розумний, кмітливий та хитрий герой. Маска стає інструментом і способом прикриття справжнього обличчя й сутності, засобом обману. Мотив маски трансформується у мотив (точніше, комплекс взаємопов'язаних мотивів) прикриття обличчя, повернення свого Я, пошуків самого себе, бажання позбутися (назавжди) приклеєної маски, спроби дізнатися, що ховається

під маскою і тощо. Зокрема, у казці «Іван-царевич і добрий вовк» головний герой приміряє на себе кілька масок трікстера: провокатора (руйнує спокій чотирьох держав з метою віднайти «діяментового голуба»), перевертня (мертвий/живий) та мудреця (здобуває голуба й царівну, одружується та живе щасливо). Івана називають Дуранько, а це лише вдала маска для реалізації власних задумів.

Топос маски тісно переплетений із топосом гри, що має важливе значення у народнопоетичній творчості різних народів. Гра як іманентний засіб мистецтва реалізується на різних рівнях. У казці «Як лисичка-сестричка Іванкови в пригоді стала» лисичка виступає у нетиповій ролі – виразника справедливості (шукає героєві наречену, компенсовуючи крадіжку курей), вона розпочинає власну гру з матір'ю і сином, з Поганим царем та іншими персонажами. За допомогою різних маніпуляцій лисичка-сестричка перевтілює Івана на здобувача знань і благ, зробивши з нього Івана-багача: «... і було в Івана-багача велике весілля, і став дужий і кращий як цар» [7, с. 150]. Індивідуальну гру провадить головний герой, він дозволяє лисичці виконувати «брудну» роботу, очікуючи свого часу: «...і став він файно говорити, і на такій мові він говорив, що й цар тої мови не знав». Вважаємо, проблематика гуцульських казок ускладнена ментально-світоглядними орієнтирами українців. Зокрема, ігрова природа трікстера увиразнює основну тему казки «Іванко і Поганий цар» - Іван-дурник доводить сім ї, що бажання і наполегливість обов'язково будуть винагороджені. Завдяки здатності перевертня, трюкача і гравця головний герой знаходить золотий корабель та одружується з царівною: «...вже він має мундур, коня, зброю – є на що подивитись. Зібрався дуранько ліпше від царя» [7, с. 155]. Як відомо, гуцул-верховинець живе у світі фантастичних образів і вважає народну фантастику за живу дійсність. Тому для розуміння психології гуцулів вивчення фольклору може дати більше, ніж спеціальні наукові дослідження.

У казці «Іван і чарівний кінь» проблематику ускладнено появою демонологічних персонажів – Шаркань та представників релігійної сфери (дванадцять попів). У творі зображено не лише боротьбу добра і зла, оприсутнено міфологічні вірування жителів Карпат. Головний герой стає Іваном-віщівником, фактично втіленням дикої первісної природи. Ще одна трансформація трікстера у тексті казки, дає підстави заглибитися у ментальність гуцулів з передбаченнями, віщуваннями і пророцтвами: «Іван уже знав, що брати його продали, уклавши договір з Шаркань про його смерть» [7, с. 256].

Тому не випадковою є поява коня-віщуна, який допомагає Іванові долати труднощі. У протистоянні з нечистою силою обов'язковим стає обряд очищення для героя – купіль у молоці («...він скочив, помився та й виходить такий файний легінь, ще май файний, як був»). Завершальним акордом казки є служба Божа за коханою дівчиною Арділянкою, яку «скитила Шаркань». Це свідчення перемоги світла над п'ямою, а трікстер перевтілюється в мудреця та юнака.

Трікстер, на думку Д. Гаврілова, з'являється для руйнування звичного устрою, знищення усталеного порядку, сприяє перетворенню ідеального світу у світ реальний [1, с. 34]. Це маємо фактично в усіх випадках появи Джека.

Наприклад, розглянемо зачини кількох казок:

«One time thar was three boys, Will and Tom and Jack. Ever'body called Jack, «Fool Jack,» 'cause he was considered sorty dull» [8].

«One time there was a woman who was a widow and she had one boy named Jack. Jack disobeyed his mother one day and she whipped him. He decided he was going to run away» [8].

«One time there was a great king and he norated throughout his kingdom that the man who could tell him an endless tale could have his daughter for a wife and be the king when he was dead. Several young men came and tried to tell a tale without an end, but they all run out of something to tell. At last a boy named Jack came in and told the king a tale» [8].

Зачин орієнтує нас на те, що звичний порядок буде зруйновано поведінкою або вчинками Джека, що і відбувається далі: Джек здобуває скарб, обдурює нечесних та жорстоких, одружується з королівською дочкою тощо

Часто у зачині натрапляємо на характеристики Джека як дурного або дурнуватою, а успіху він досягає, вдало ховаючись за маскою дурника, може робити все, що завгодно. Коли ж маски спадають, то бачимо трікстера, що карає своїх кривдників і отримує бажане.

Наприклад, казка «Дурний Джек та балакуча Ворона», у якій наявні фактично всі функції трікстера: Джек вбиває свою корову, знімає з неї шкіру і йде продавати її, ламаючи свій усталений побут та побут своїх братів (руйнівник спокою), Джек за допомогою ворони здобуває смачну вечерю та гроші (провокатор та ініціатор), він розповідає братам, як здобув гроші (посередник), отримує все, що мали його брати і більше (здобувач знань та благ), легковажне ставлення до життя та смерті (втілення дикої первісної природи), видає себе за власника незвичайної ворони, а також за такого, що повернувся з небес (перевертень, трюкач, гравець), кмітливості та розум Джека допомагають йому отримати бажане (мудрець).

Натягнувши маску дурника, Джек дозволяє себе обдурити (вимінює шкіру корови на ворону, що начебто вміє говорити), немов знаючи, що у майбутньому зможе використати отриманий предмет. Згодом показує лісорубові трюки, що допомагають отримати їжу та гроші, а потім піджартовує і над братами, пояснюючи, що порізав шкіру корови на доларові купюри. Брати вірять, пробують зробити те саме й опиняються в ролі

обдурених. Фактично Джек продемонстрував їм, як це – коли тебе вважають за дурня. Після того, як брати ледь не вбили його, герой-трікстер вдається до наступного трюку, що для його братів завершується трагічно. А перед тим обдурює вівчаря, що дарує йому половину отари.

В інших казках, що перегукуються з попередньою казкою мотивом подорожі та обміном цінних речей на менш цінні, зафіксовано момент гри трікстера з перехожими без подальшого показу явної вигоди. Але для трікстера часто метою є сама гра, а не лише її результат. Тобто він грає не лише для вигоди, а тому, що таким є його єство. Згодом таким героєм активно послуговуватиметься постмодерна література.

У казці «Джек шукає своє щастя», що перегукується з «Бременськими музикантами», Джек вирушає у мандри, змінюючи усталений порядок свого буття, до нього поступово приєднуються тварини (пам'ятаємо про зв'язок трікстера з природою). Разом вони відшуковують помешкання, виганяють з нього розбійників та оселяються там. Джек знаходить у цій оселі золото, що залишає собі. Проте золото не є ціллю, воно лише додатковий компонент.

У казці «Джек та срібний злиток» головний герой, взагалі, втрачає все, що мав. Але скарби для трікстера нічого не означають. Він отримує задоволення від процесу гри: вимінюючи дорогий товар на дешевший і дозволяючи себе обдурити. Йому подобається, що люди вірять у справжність його маски. Таким чином, дозволяючи себе обдурити, він обдурює сам.

У народів Карпат та Аппалач бачимо велику кількість казок, в яких наявний герой-трікстер. І в одному, і в іншому фольклорі він ховається за маскою дурника (або Джека, або Івана). Особливою рисою його є те, що його поведінка не збігається із системою загальноприйнятих норм, що дозволяє йому порушувати закони та правила, отримуючи бажане. І в казках індіанців, і в казках гуцулів він виконує типові для трікстера функції: руйнує спокій (завдяки цьому і виникає казковий історія), може виступати посередником між світами та соціальними групами, вміє здобути знання та блага, є мудрецем, виступає гравцем, може бути втіленням дикої первісної природи. Особливістю аналізованих гуцульських казок є те, що героєм більше прив'язаний до міфу: обряд очищення, обряд ініціації. І одночасно відбувається синтез язичницького та релігійного (герої-священики, служба Божа тощо), що меншою мірою спостерігаємо у казках Аппалачів.

Джека та Івана єднає топос маски, що переплітається з топосом гри, яка має важливе значення у фольклорі різних народів. Аналіз казок дає підстави твердити, що це маска, яку використовує саме трікстер, що свідчить про залишки міфічного та міфічну основу казок обох народностей. І саме спільний архетип трікстера зумовлює подібність казкових персонажів Джека та Івана, єдину поведінкову модель та архітектоніку твору.

1. Гаврилов Д. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д. Гаврилов. – М. : Социально-политическая мысль, 2006. – 239 с.
2. Метафізика Карпат. – Івано-Франківськ : БГКФ «Цинамоновий Хрущ», 2010. – 108 с.
3. Пропп В. Морфология «волшебной» сказки / В. Пропп. – М. : Лабиринт, 2006. – 128 с.
4. Радин П. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи / П. Радин. – М. : Евразия, 1998. – 288 с.
5. Руссова С. Н. Автор и лирический текст / С. Н. Руссова. – М. : Знак, 2005. – 312 с.
6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
7. Українські народні казки. Книга 7: Казки Гуцульщини. Ч. II. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2009. – 440 с.
8. AppLit // <http://www2.ferrum.edu/AppLit/>
9. Journey Through Fantasy Literature: A Resource Guide for Teachers // <http://www2.ferrum.edu/applit/articles/wondertales.htm>
10. Nicholson S. Appalachian Folk Beliefs / Nicholson S. // <http://www.hauntedcomputer.com/scottst41.htm>

